

Sobre catalanismes al turc baixmedieval

Jordi Redondo (València)

■ 1 Estat de la qüestió i premisses metodològiques

La qüestió dels manlleus turcs al català no ha rebut fins ara una atenció detinguda per part dels romanistes. Sí que hi ha hagut, en canvi, un cert interès per la presència de turquismes al castellà dels sefardites (Armistead / Silverman, 1979; Díaz-Mas, 2005; Papo, 1995; Romeu, 1989 i 2004; Varol-Bornes, 1996), per bé que tampoc no coneixem cap estudi omnicomprensiu en aquest camp. La nostra cerca sobre el contacte de les llengües catalana i grega a l'època baixmedieval, de la qual han aparegut alguns treballs (Redondo, 1999 i 2000), ens ha suggerit de tocar ni que sigui per una vegada el tema del contacte entre turc i català. Bo i admetent que el contacte es produeix en totes direccions, segons que ho certifica la ben documentada presència de turcoparlants a les terres mallorquines i valencianes.¹ En un pla més genèric, la qüestió de les relacions entre el turc i les llengües romàniques fou plantejada per Gustav Meyer (1893), al treball del qual va seguir tot just l'any després una contribució sobre el contacte entre turc i italià (Bonelli, 1894). Caldrà esperar molt més per a trobar noves contribucions a la qüestió (Bombaci, 1951–1953; Matei, 1966). Henry Kahane, Renée Kahane i Andreas Tietze, autors de l'obra més significada en aquest camp, *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin* (1958), fan servir una metodologia prou heterodoxa, en prescindir de tota consideració històrico-cultural en benefici d'una consideració apriorística en favor de l'italià com a llengua pivot del procés de

---

1 Vegeu aquestes referències preses del cens del morabatí d'Inca (Miralles i Montserrat, [1997] –vegeu també sobre els materials emprats Rosselló [1984]–, 57; Pere, tartre; 61; Guillem, tartre; pàg. 64: *la dona na Tartre*). Per a València, vegeu Marzal (2006: 95, 97 i 102). El gentilici *tartre* reproduïx el grec *Τάρταρος*. No deixa d'ésser paradoxal que no es faci servir, tanmateix, el gentilici *turc*.

manlleu.² Malauradament, d'ençà de la publicació del seu volum no s'ha produït cap novetat. Desconeixem si en l'actualitat hi ha endegat algun projecte d'investigació en aquest camp, que seria molt benvingut per tantes raons.

Des d'un punt de vista metodològic, sovint s'ha vist el paper de la llengua grega com una mena de mitjancera entre les romàniques, especialment l'italià, i el turc (Papadopoulos, 1932). De manera ben diferent, al nostre parer la presència de termes romànics comuns a grec i a turc s'hauria d'explicar per un manlleu simultani, però paral·lel i en bona mesura independent, per part dels parlants de totes dues llengües. Endemés, si no creiem necessari el paper pivotal de la llengua grega com a filtre necessari entre les romàniques³ i la turca, tampoc no reconeixem aquest paper, necessàriament i universal, per a l'italià.⁴ La realitat, però, ens diu com està

-
- 2 “(...) We have not observed the principle of immediate provenience in the distribution of our material over the two main parts of the study. Italian has been considered the prime giver whenever feasible: Greek terms that reached Turkish through Italian are discussed under the respective Italian heading; terms of Portuguese, Spanish, Catalan, Provençal, and French origin are likewise listed under their Italian variants. We felt justified in assuming that the Ibero-Romance or Gallo-Romance words had wandered into Turkish through the intermediate stage of Italian.” (Kahane / Kahane / Tietze, 1958: IX) Un avanç de la seua recerca havia estat publicada prèviament en Kahane / Kahane (1942).
  - 3 A les fonts gregues les llengües romàniques són les que parlen els francs, oí **Φράγκοι**, terme que des de mitjan segle XII serveix per a designar el conjunt dels europeus occidentals (Lock, 1995: 8). Nosaltres som de l'opinió que la coexistència dels termes oí **Ἄγγλοι**, oí **Γερμανοί** o oí **Αλαμανοί**, mostra com els grecs anomenen francs només els parlants de llengües romàniques. Tanmateix cal trobar l'explicació –potser arran de l'origen de Roger de Flor– de la denominació que l'historiador grec Joan Cantacuzè aplica sovint als catalans, que anomena **Ἀλαμανοί** (aspecte sense tractar a Ditten [1985]). Pel que fa a la denominació que els mateixos catalans empraven, Ramon Muntaner, *Crònica* CCXXV, mostra com era la de *francs*, evidentment apresada dels grecs.
  - 4 Vegem-ne algunes mostres, bo i començant per una de molt anterior a la investigació actual: “La grande majorité des termes que la marine grecque a emprunté à des langues étrangères est d'origine italienne. (...) En règle générale on peut dire que le nombre des emprunts vénitiens est beaucoup plus grand que ne le ferait soupçonner l'aspect des mots” (Hesseling, 1903: 7). Veurem ara una de recent: “The transfer of Byzantinisms to the West must frequently have been a result of immediate communications, realized in such milieus as navigation, commerce, diplomacy, and travel, and in the complex movement of the Crusades. Yet within the West, the borrowing often proceeded in stages; certain Italian areas which were, on the one hand, what we call the Ports of Entrance for Byzantinisms, functioned, on the other hand, as mediaires between Byzantium and the great central cultures from Northern Italy to Provence and Catalonia, from France to England and Germany” (Kahane / Kahane, 1981: 412).

d'estesa aquesta mala pràctica. Així, la lexicografia grega, personificada en l'obra d'Emanuil Kriaràs, aplica mecànicament l'expedient d'adjudicar al venecià el paper de font per a molts termes d'origen romànic controvertit o fosc. Aquesta pràctica ens recorda el gairebé atàvic plantejament de la filologia i la lingüística gregues pel que fa a la qüestió de llengua i identitat nacional.⁵ Tanmateix les investigacions de Kriaràs ens permetran de fixar una datació aproximada per a molts dels vocables que interessin els nostres propòsits.

■ 2 Els manlleus turcs a la llengua catalana: algunes dades

Veurem tot seguit alguns exemples de catalanimes a la llengua turca, bo i començant per la revisió dels materials aportats per Kahane i Tietze. Un primer grup de termes ens mostrarà com la primacia atorgada a l'italià no els fa estar-se d'assenyalar l'origen català d'alguna paraula turca, com ara *körbaston*, cf. gr. *κουρμπαστούνι*, que provindria del català *corbató*.⁶ De la mateixa manera, per al terme *planketa*, els Kahane i Tietze assenyalen explícitament la procedència espanyola, per a la qual citen les llengües portuguesa i castellana.⁷ També assignen un origen castellà per al terme *scalera*, el manlleu del qual tal volta, creiem, s'hauria de situar al segle XVI, dins una època posterior a la de la resta de termes que comentem al present treball.⁸ Sobre el terme *volta*, i a propòsit de la seua presència al grec medieval, ja havíem indicat l'any 1999 que el seu valor semàntic, tant al seu sentit propi de *gir* com al figurat de *passeig*, apunta a un manlleu a la llengua catalana i no pas a la italiana (Redondo, 1999: 182–183). Fins i tot Kahane i Tietze no s'estan de reconèixer que el primer testimoniatge del terme prové d'un text català, i no pas d'un qualsevol, ans del *Consolat de mar*, que tanta influència va tenir entre mercaders, navegants, noliejadors, canvistes, diplomàtics, etc.⁹

5 Un esdevenidor més just s'albira en obres més recents: “Pour des raisons historiques d'autres langues sont parlées dans le territoire grec. Parmi celles-ci on trouve le turc (...), l'albanais ou arvanite (...), l'aroumain ou valaque (...), l'arménien, le judéo-espagnol (...), le romani (...) et divers dialectes slaves” (Adamou, 2006: 3).

6 “The nautical term, the designation of the ‘small knee’, spreads probably from Catalan etc.” (Kahane / Kahane / Tietze, 1958: 190). Vegeu també Hesseling (1903: 19).

7 “This word may have been borrowed directly from Spanish.” (Kahane / Kahane / Tietze, 1958: 330)

8 Veg. Kahane / Kahane / Tietze (1958: 390–391).

9 “The nautical term (...) is widely used in the Mediterranean. It appears first in the 13th c., in the Catalan *Consolat de mar*.” (Kahane / Kahane / Tietze, 1958: 467)

Un cert nombre de termes admet la concurrència de català i italià, aquest darrer generalment mitjançant formes venecianes. Així, per exemple, la locució marinera *navegar de borina* es troba registrada a altres llengües mediterrànies, per bé que amb una solució fonètica diferent, cf. esp., it. i port. *bolina*, fr. *bouline*, prov. *bouline*. En grec i en turc ha estat manllevada amb les formes *μπουρίνα*, *burina*, que coincideixen amb la variant catalana. Tant els Kahane com Kriaràs donen per segur el manlleu al venecià *borina*.¹⁰

També apunta amb claredat a un manlleu català el turc *kontra flok*, paral·lel al grec *κουντροφλόκος*.¹¹ En aquest cas coincideixen també català i italià de Venecià, el que deixa oberta la possibilitat que el segon importés el terme i contribuís molt decisivament a la seua difusió a la Mediterrània oriental. El turc documenta també l'ús del verb *arborar*, una vegada més de manera simultània al del grec, on presenta la forma *αρμπορίζω* (Hesseling, 1903: 15). Per la coincidència d'italià i català, res no es pot concloure de l'imperatiu *bissa* (Kahane / Kahane, 1942: 248), ni del substantiu turc *istif*, per al qual els Kahane prefereixen un manlleu al grec i no pas a l'italià (Kahane / Kahane, 1942: 254), però la forma hel·lènica del qual, st...bh, respondria igualment a un manlleu a la llengua catalana. Un altre cas de concurrència és el de turc *magaza*, cf. gr. *μαγαζές* / *μαγαζέ*, que tant pot provenir del català *magatzem* com de l'italià de Venècia *magasin* / *magazén*, però que els Kahane i Tietze (1958: 178–279) atribueixen tan sols a aquesta darrera opció.

En canvi, el terme *fusta* sembla inequívocament català pel que fa al seu origen, a propòsit del qual, els Kahane i Tietze es refereixen, amb una certa confusió, al provençal i al castellà.¹² El mateix s'ha de dir de turc *seris*, per al qual l'italià de la Toscana *cerine* adduït per Kahane i Tietze (1958: 167) sembla un ètim força més llunyà que el català *cerç*. Igualment, caldrà considerar el terme *garbí* un clar manlleu al català *garbí*. El significat del mot turc, un adjectiu, és equivalent al més genèric *batí*, *occidental*.¹³ En grec, el terme *γαρμπής* és definit per Kriaràs com el *vent sudoccidental*, o *νοτιοδυτικός άνεμος*, però la confusió del gran lexicògraf grec el porta a suggerir un ori-

10 (Kahane / Kahane, 1942: 245): “Turkish”; E. Kriaràs (XI, 1990: 126–127), on esmenta com a primer testimoniatge un text del segle XVI, λ^τΕξοπλισμός κοραβέλλας, 4942 i 49812 *μπουρίνα*, 4941 i 50324 *πουρίνα*, cf. Delatte (1946).

11 Veg. Kahane / Kahane / Tietze (1958: 184).

12 “It is recorded in the 13th. c. in OProvençal (...) and in Spanish.” (Kahane / Kahane / Tietze, 1958: 235).

13 En tractar-se d'un terme d'ús general i no pas tècnic, el turc *garbí* es troba als diccionaris com ara el d'I. Kut i G. Kut (2003: s.v).

gen alternatiu, bé del turc, bé, un cop més, del venecià.¹⁴ Finalment, el terme turc *tersane* té una difícil explicació etimològica si acudim a les veus italianes *arsenale* i *darsena* i al portuguès *drasena*, com fan els Kahane i Tietze (1958: 428–430), o fins i tot al maltès *tarżna* i a l’original de tots els cognats romànics, l’àrab *dar-al-Sina’a*. En canvi, el català *drassana*, terme de tres síl·labes, a diferència del maltès, i d’accentuació plana, a diferència d’italià *darsena* i portuguès *drasena*, s’acosta molt més a la veu turca. El manlleu romànic s’hauria fet, doncs, a la llengua catalana.

Fins aquí hem tocat termes relacionats amb el món de la mar, tots els quals comentats per Kahane i Tietze amb l’excepció de *garbí*. Ara bé, tot i la importància de les activitats marineres —comerç i pirateria, no pas la pesca— en la relació de turcs i catalans, hi ha alguns manlleus que s’insereixen en el pla de la vida diària. Així, el turc *baraka*, *barraca*, prové en darrer terme del català, tot i que hom podria argumentar que ha estat incorporat en època moderna a partir de l’alemany, l’anglès, el rus o el francès, posem per cas. Tanmateix, Kriaràs el situa a la llengua grega des d’un poema de datació insegura, però que molt probablement remunta al segle XIV.¹⁵ Res no obsta a que el manlleu turc es produís al mateix context cronològic.

Més eloqüent encara resulta el terme *bogada*, també d’inequívoc origen català.¹⁶ Kriaràs n’assenyala la presència al grec medieval a un poema transmès per dos manuscrits del segle XVI, tot i que al nostre parer la llengua reflecteix una datació molt anterior.¹⁷

14 Kriaràs (IV, 1975: 231), on esmenta com a primer testimoniatge la *ἱστορία φιλαργυρίας μετὰ τῆς περιηγηρίας* de Tzane Vendramos, cf. Zoras (1954). H.-G. Beck (1993: 299–300) data l’obra cap a mitjan segle XVI.

15 Kriaràs (XI, 1990: 100). El testimoniatge es troba a *λα Γαδάρου, λύκου και ἀλουπούς διήγησις ὠραῖα*, v. 253: *σπίτι δεν ἐπόταξεν, αὐμ’ εἶχε μιαν μπαράκα*. H.-G. Beck (1993) data el poema no gaire abans de la redacció del còdex Vindob. th. gr. 244, de mitjan segle XVI, entre d’altres raons per la presència d’italianismes. Tanmateix, al text, que nosaltres creiem molt anterior, es detecten també manlleus a la llengua catalana, cf. vv. 162 *τραμουντάνα*, 163 *πέρ πονέντε* —val a observar el principi de la llei de la convergència— i 253 *μπαράκα*. P. Vasiliou (1998: 272) situa el text al segle XIV, tot seguint D. I. Pallas (1961: 418). De manera semblant data el text U. Moennig (2009: 128): “Die Art von Spiel, die aus rhetorischen Etüden literarische Texte entstehen lässt oder umgekehrt die Praxis der rhetorischen Übungen in überkommene literarische Gattungen einfließen lässt, ist typisch für das 14. Jh. (...) Wenn ich hier das 14. Jh. vorschlage, dann meine ich das nicht im Sinne exakter Zeitrechnung, sondern im Sinne der Mode einer Epoche, wie sie im 14. Jh. bekannt ist.”

16 També el terme *bogada* és d’ús general, cf. Kut / Kut (2003: s.v.).

17 Kriaràs (XI, 1990: 129). El primer testimoniatge en grec es llegeix a *Μπερτολδίνος* 166: *δεν εἶγινε ποτέ μπουγάδα πού να μην ἔβρεξεν, ἰ μιάν ὠραν καλή να κάμει ο ἥλιος,*

Finalment, el terme turc *pilaca* o *palaça* –fonèticament /'pilatza/, /'palatza/– presenta la mateixa forma que el grec πλάτζα, com reconeixen Kahane i Tietze.¹⁸ Registrem, doncs, la similitud entre els manlleus grec i turc, com abans amb *burina* / μπουρίνα. Tanmateix, els autors de *The Lingua Franca in the Levant* accepten també la via italiana.¹⁹ La forma del terme en aquesta llengua, però, no afavoreix la interpretació adduïda: l'italià *piazza* no sembla haver sigut la forma manllevada per turc i grec.²⁰ Més s'hi acostaria la forma maltesa *plajja*. Tant Krumbacher –que pensava en un possible manlleu al castellà sefardita– com Psicharis ja descartaven que el manlleu provingués de l'italià.²¹ D'altra banda, els Kahane i Tietze situen el manlleu al segle XVI, quan el primer testimoniatge grec es troba a un text que cal datar molt abans.²²

■ 3 Els mecanismes socioculturals del manlleu. Exemples de manlleu invers: turquismes a les llengües hispàniques

La presència de termes catalans al turc obliga a precisar les condicions sociohistòriques en què s'haurien produït els manlleus corresponents. La referència a una *lingua franca* mediterrània, mecanisme teòric habitual a molts autors,²³ situa en un horitzó vaporós les circumstàncies del procés de

στεχνώνει χίλιες μπουγάδες.

- 18 “The Greek variant πλάτζα (also preserved in place names in Chios (...)) is identical with the Turkish variant.” (Kahane / Kahane / Tietze, 1958: 351)
- 19 “The wave of expansion that carries the Italian word to France, Greece, and Turkey occurs in the 16th. c.” (Kahane / Kahane / Tietze, 1958: 351)
- 20 Caldria afegir-hi també l'albanès *plajë*.
- 21 Krumbacher (1905: 372): “Auffällig ist πλάτζα 469 und 1160 = *Platz, piazza*; denn *pl* weist auf spanisch-portugiesische (oder rumänische) Phonetik hin; ein spanisches Wort könnte von den spanisch redenden Juden im griechischen Orient entnommen sein. Wir werden aber πλάτζα wohl richtiger als eine Art Kontamination von griechisch *plat-* und italienisch *piazza* auffassen müssen, wenn nicht etwa, was ich leider nicht feststellen kann, die Form *piazza* in Italien selbst dialektisch vorkommt.”; Psichari (1907: 157–158 i 167).
- 22 Kahane / Kahane / Tietze (1958: 351). El πλάτζα grec està testimoniat al poema Συναξάριον τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν καὶ τιμωτάτων ἀρχόντισσων, posterior al 1486 segons Krumbacher (1897–1900: 822–823). Tanmateix, al nostre parer la datació més correcta apunta cap a la segona meitat del segle XIV, cf. Redondo (2009: 135–136).
- 23 Bryer (1973); Kahane / Kahane (1951); Bádenas (1995). El principal problema de la teoria de la *lingua franca* rau en el fet que no s'hi pot trobar cap mena d'explicació raonable per a intercanvis culturals d'una mínima complexitat, com ara la difusió de textos literaris, fins i tot en un context d'oralitat.

manlleu. La mateixa inconsistència metodològica desautoritza els qui tracten la presència catalana a la Mediterrània oriental de gairebé fantasma.²⁴ Ens sembla més útil de cercar el context en què turc i català han interactuat, i que la història mostra amb claredat: les aigües de l'Egeu i totes les riberes circumdants, als segles XIV i XV.²⁵ La documentació al nostre abast certifica la bona entesa entre catalans i otomans, que ben aviat haurien arribat a establir pactes d'aliança per tal de defensar-se de la sempre inestable estratègia imperial.²⁶ El pacte, amb la conseqüència que la historiografia grega actual acusa la Companyia Catalana d'haver obert als turcs la porta de la riba europea,²⁷ hauria tingut com a destinataris els aleshores poderosíssims emirats turcs d'Aydin i Menteshè²⁸ i hauria durat fins al 1329. Tanmateix els contactes es varen perllongar en el temps: quan una flota pirata turca és vençuda a les aigües de Mègara, els supervivents cerquen aixopluc a Tebes, que efectivament els acull.²⁹ El mateix rei Pere III esmenta, a una carta signada a Barcelona a 12 de Juny del 1359, el servei d'armes que presta una tropa d'arquers turcs.³⁰ Tres anys més tard, Roger de Llúria continua les seues campanyes militars, com ara la conquesta de Tebes, amb l'ajut dels mercenaris turcs, el que el 27 de Juny del 1364 encara provocarà la protesta del papa Urbà V.³¹ Val a afegir que els interessos turco-catalans es basaven no només en la mútua defensa contra grecs, venecians, genovesos, etc., ans també en el profit comercial derivat de les activitats corsàries.³² En tot cas, la presència catalana a l'Egeu s'estén al llarg de tot el

---

24 Miller (1908 [1964]: 328): "Such a society as this was not likely to encourage culture, and it is significant that the Catalan dialect has left no mark on the Greek language"; Lock (1995: 119): "The Catalans seemed to fade away overnight. (...) They left no monuments which can definitively be attributed to them and very few loan-words in the Greek language."

25 El contacte entre les llengües catalana i grega remunta al segle precedent, cf. Genokoplos (1959: 251, n. 90): "There was, it seems, considerable Catalan merchant activity in Constantinople." La creació del consolat català de Constantinoble remunta a l'any 1290, amb el nomenament de Dalmau Sunyer per l'emperador Andronic II, cf. Marinescu (1925).

26 Cf. Cerlini (1940).

27 Cf. Zachariadou (1980).

28 Cf. Zachariadou (1980: 824).

29 Cf. Longnon (1949: 328). Els corsaris turcs provenien d'un emirat asiàtic – probablement el de Menteshè o el d'Aydin–, cf. Loenertz (1978: 303).

30 Cf. Rubió i Lluch (1947 [2001]: 313). El rei demana als prohoms dels ducats que li facin arribar una vintena d'arquers, lliures si no n'hi ha d'esclaus.

31 Cf. Rubió i Lluch (1947 [2001]: 339–340).

32 Cf. Jacoby (1974: 246–248).

segle XIV i continua durant el XV.³³ Mentrestant, la pràctica de la pirateria proveeix els mercats d'esclaus de Mallorca i València.³⁴

Així ho han certificat diversos autors en investigar quina *Verkehrssprache* era emprada a les transaccions comercials i a tota mena d'intercanvis. En aquest context, la presència i influència del català a la zona ha estat reconeguda,³⁵ i no hi fa res que en algun cas hagi estat oblidada (cf. Montoliu, 1996). És en aquest punt quan la recerca lexicogràfica grega revela un important *décalage* cronològic: evidentment, els textos literaris més propers a una llengua popular solen representar un *terminus ante quem* per a la datació d'un manlleu; per consegüent, els textos de mitjan segle XVI –Tzane Vendramos, p.e.– testimoniarien una anterior incorporació a la llengua grega dels termes catalans. Si la situació idònia per a la incorporació es produïa al llarg dels segles XIV i XV, és lògic de pensar que els manlleus s'han de datar durant aquest període. Mateixa datació han de merèixer els manlleus turcs al català, atès el contacte entre totes tres llengües.

El manlleu invers, el de termes turcs dins la llengua catalana, tot i que esporàdic, ratificarà la validesa d'aquesta explicació. A la *Història de Jacob Xalabín* (Pacheco [ed.], 1964) una de les frases que la crítica no ha entès diu el següent:

Senyor –dix lo jueu–, aquest mal que aquesta dona ha és fort estrany mal engenrat dins lo cos, lo qual mal, senyor, ha nom 'xamxa', lo qual, senyor, vós li havets engenrat. (Pacheco [ed.], 1964: 68)

33 Cf. Luttrell (1984: 151): “Piracy probably increased as the imperial Byzantine fleet was reduced. The Aegean was a kind of no-man’s land, though the Turks almost never controlled or settled on its islands before 1453. Piracy – Greek, Latin, Turkish, or mixed – became institutionalized. (...) Naxos was a base for Catalan and Basque corsairs in 1410, and Niccolò da Martoni could not enter Rhodes because of Catalan pirates there in 1395.”

34 A data de 28 de Setembre del 1358, el capità mallorquí Bartomeu Albesa torna a bord del seu vaixell Sant Cristòfol duent com a mercaderia vint-i-sis esclaus arcadis. Però la nefanda activitat de la pirateria era documentada des de molt abans, cf. Laiou (1972: 191): “The Catalans sold many of their Greek prisoners as slaves, especially in Sicily, but also in Aragon. The first notarial notices of such Greek slaves in Sicily appears in 1307.” L’origen d’aquests esclaus de primeries del segle XIV són, evidentment, les incursions de la Companyia Catalana per la Tràcia, cf. Gaudioso (1926: 20–24).

35 Baist (1900, 20–21); Gerland (1899: 70–73, esp. 71–72) a propòsit del sintagma *cheraba d’aigna rozga*, on el primer terme prové del persa *karaba*, *garrafa*, i on l’autor conclou: “Sie zeigen uns die interessante Tatsache, daß 1359 das Katalanische als Geschäftssprache bis in die Nähe der Karischen Küste reichte.”

En comentar aquest passatge, Pacheco considera el terme *xamxa* una invenció de l'autor.³⁶ Badia avança un graó més, en atribuir la invenció a la mera voluntat de fer broma, el que ben mirat no acaba de lligar amb el caire melodramàtic del text.³⁷ I doncs, la clau rau al context en què s'inserixen els diferents escenaris de la novel·la –Bursa, Palàcia, Setàlia, el campament turc a la plana de Kosovo Polje–: el d'una cultura turcoparlant. A què devia correspondre en turc un terme que voluntàriament o involuntàriament no fou anostrat? Probablement el metge hebreu esmentava o bé l'adjectiu *cansız*, fonèticament /dja'nshiz/, que significa *exànim*, *esbalaït*, *agonitzant*, derivat del substantiu *can*, *ànima*, o bé el substantiu *sanci*, /sha'nxi/, *dolor extrem*. La malaltia de la dama és descrita, doncs, des d'una perspectiva psicològica mitjançant un terme que el text català reproduceix de manera molt aproximada.

Un segon exemple de manlleu a la llengua turca apareix cap a l'inici del capítol XVI, “Com se féu la batalla dels turchs e dels cristians, e com morí l'Amorat”:

E Llätzer qui molt desitjós que la sua gent ferís en contra de aquella de l'Amorat, envers ora de vespres lo cavaller tudesch comensà a brocar amb tota la sua gent e de ferir en tots los camells qui primers staven. E pas los cavalls no rebugaren, ans ferian fortment, sí que los camells romperen, e faheren lloch, aquests tots temps ferint de sperons los cavalls; sí que entraren per mig de la ost de l'Amorat, tant que anaren fins a les tendes dels *alachàs*, so és, d'aquells qui venien les viandes. (Pacheco [ed.], 1964: 145–146)

Els comentaristes tampoc no en treuen l'aigua clara arran de l'ús del terme *alachàs*. Pacheco ofereix una etimologia temptativa i conclou que es tractava d'unitats de l'exèrcit bizantí,³⁸ el que no casa amb el passatge, puix que s'hi parla clarament de l'exèrcit turc i dels venedors que acompanyaven la tropa per proveir-la d'aliment. Badia, tot i que edita sense donar cap justificació la forma *alachàs*, segueix Pacheco en explicar el terme amb el sentit de tropa subalterna.³⁹ I doncs, el terme turc *alaca* està documentat en la forma esperable en grec, ço és, *ἀλατζάς*, sempre amb el sentit de *turc batejat*

36 Pacheco (1964: 68, n. 49): “No coneixem aquest mot, que pot ésser invenció de l'autor.”

37 Badia (1982: 38, n. 40): “Tant el nom de la malaltia com la malaltia mateixa són una broma que potser té tradició però que en el món català no sembla estar documentada.” La mateixa nota apareix reproduïda a Ribera Llopis (1990: 113).

38 Pacheco (1964: 146, n. 6): “Els *alachàs* eren individus de determinades divisions de l'exèrcit bizantí. El mot sembla provenir del grec *allagion* o del turc *alai*, ‘tropa’, ‘grup’, i en el segle XIX ‘regiment’; també designa ‘tropes en línia’.”

39 Badia (1982: 103) i Ribera Llopis (1990: 162).

cristià. En turc el terme pertany a la classe dels adjectius, i significa *bigarrat*, *mestallat*, *barrejat*. A la llengua grega, no trobarem cap referència ni a Andriotis (1992) ni a Kriaràs (1982–1994), però Benakis (1933: 402) sí que recull el substantiu *ἀλατζός*, amb el significat de *roba bigarrada*, derivat d'un ús inicial de caire adjectival, ço és, *bigarrat*. Aplicat a persones tindria l'accepció de *bords*, un ús que està testimoniats des de si més no el segle XIII, segons que recorda Moravcsik (1943, II: 60–61).⁴⁰

El castellà del segle XIV fou també permeable a la llengua turca, tímidament i esporàdica també, mercès als intercanvis comercials. Així és com s'explica la presència d'un turquisme a la *Crònica de la Gran Conquesta de Ultramar*:

La silla e las riendas e el petral eran de un cuero muy preciado que llaman los turcos *camos*, labrado con fillos de oro e de plata muy ricamente, según la labor de Turquía. (Gayangos, 1858, II: 42)

La inseguretat en l'adaptació del terme fa que quan torna a aparèixer, una mica més endavant, sigui transcrit amb variacions:

Mas el freno e los petrales, que traía según la manera que traen los turcos, era de cuero de *camax* etc. (Gayangos, 1858, II: 43)

Tot i la clara significació del terme, una varietat de cuiro probablement designada a partir de la regió on s'elaborava, Kemakh, a les muntanyes d'Armènia, Coromines i Pascual (1981: 611–612) no el recullen. Per consegüent, hi ha turquismes al castellà anterior a la presència de jueus sefardites a la Mediterrània oriental.

■ 4 Conclusions

La migradesa dels materials que acabem d'exposar no dispensa de la necessitat de donar continuïtat a la cerca sobre les relacions entre la llengua turca i la llengua catalana, en una perspectiva històrica que arrenca de l'època baixmedieval. Juntament amb la concurrència de totes dues llengües en casos on l'ètim està testimoniats més abundantment i antiga en català que no en italià, cal afegir la presència en turc de termes que només poden pro-

40 El terme es troba a les *Notitiae Sugdaee* –*Not. Sug.* 603, 48 i 608, 98–, contingudes al còdex d'un *συναξάριον* dels segles XII–XIII de Sugdea –coneguda en turc com a Sudak–, a Crimea (cf. Moravcsik, 1943, I: 287; edició a Nystazopoulou, 1965).

venir de la llengua catalana. El provat contacte directe entre turc i català en una època i àrea determinades fa necessari admetre la mútua influència lingüística, que tampoc no s'ha de limitar a l'àmbit d'una llengua tècnica concreta. ■

■ Bibliografia

- Adamou, Evangelia (2006): *Le Nashta. Description d'un parler slave de Grèce en voie de disparition*, Munic: Lincom.
- Andriotis, Nikolaos P. (³1992): *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Salònica: Institute of Modern Greek Studies, Foundation Triandaphyllidis.
- Armistead, Samuel G. / Silverman, Joseph H. (1979): *Tres calas en el roman-cero sefardí (Rodas, Jerusalén, Estados Unidos)*, Madrid: Castalia.
- Bádenas, Pedro (1995): «La lingua franca, moyen d'échange et de rencontre dans un milieu commun», *Byzantinoslavica* 56, 493–505.
- Badia, Lola (ed.) (1982): *Història de Jacob Xalabín*, Barcelona: Edicions 62.
- Baist, Gottfried (1900): «Katalanisches auf den Sporaden», *Revue Hispanique* 7, 20–21.
- Beck, Hans-Georg (²1993): *Ιστορία της Βυζαντινής δημόδου λογοτεχνίας*, Atenes: National Bank of Greece Cultural Foundation.
- Benakis, Linos G. et al. (1933): *Ιστορικόν Λεξικόν της νέας Ελληνικής I*, Atenes: Hestia.
- Bombaci, Alessio (1953): *Tre antichi imprestiti romanzi in turco-osmanli*, Cracòvia: Nakladen Polskiego.
- Bonelli, Luigi (1894): «Elementi italiani nel turco ed elementi turchi nell'italiano», *L'Oriente* 1, 178–196.
- Bryer, Anthony (1973): «Cultural Relations Between East and West in the Twelfth Century», in: Baker, Derek (ed.): *Relations Between East and West in the Middle Ages*, Edinburgh: Transactions Publishers, 77–94.
- Cerlini, Aldo (1940): «Nuove lettere di Marino Sanudo il Vecchio», *La Bibliofilia* 42, 321–359.
- Coromines, Joan / Pascual, José Antonio (1980-1991): *Diccionario crítico y etimológico castellano e hispánico*, Madrid: Gredos.

- Delatte, Armand (1946): «L'armement d'une caravelle grecque du XVIe siècle, d'après un manuscrit de Vienne», in: *Letteratura e storia bizantina. Miscell. G. Mercati*, vol. III, Roma: Bibliotheca Apostolica Vaticana, 490–508.
- Díaz-Mas, Paloma (2005): «Recreación lingüística y recreación literaria de un romance sefardí», *Sefardica* 15, 37–44.
- Ditten, Hans (1985): «'Germanen' und 'Alamannen' in antiken und byzantinischen Quellen», in: Hermann, Joachim et al. (eds.): *Griechenland–Byzanz–Europa. Ein Studienband*, Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften, 20–31.
- Gaudioso, Matteo (1926): *La schiavitù domestica in Sicilia dopo i Normanni: legislazione, dottrina, formule*, Catania: Galàtola (també: Catania: Maimone, 1992).
- Gayangos, Pascual de (1858): *La gran conquista de Ultramar*, Madrid: Rivadeneyra.
- Genokoplos, Deno J. (1959): *Emperor Michael Palaeologus and the West. 1258–1282. A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge (Ms.): Archon.
- Gerland, Ernst (2010): *Das Archiv des Herzogs von Kandia im Königl. Staatsarchiv zu Venedig*, Charleston: Nabu Press (orig.: Estrasburg, 1899).
- Hesseling, Dirk Christiaan (1903): *Les mots maritimes empruntés par les Grecs aux langues romanes*, Amsterdam: J. Müller.
- Kahane, Henry / Kahane, Renée (1942): «Turkish Nautical Terms of Italian Origin», *Journal of the American Oriental Society* 62, 238–261.
- / — (1951): «The Sea as a Medium of Linguistic Diffusion», *Italica* 28, 287–291 (també in: *Graeca et Romanica. Scripta Selecta I. Romance and Mediterranean Lexicology*, Amsterdam: Hakkert, 1979, 235–239).
- / — (1981), «Byzantium's Impact on the West: the Linguistic Evidence», *Illinois Classical Studies* 6, 389–415.
- / — / Tietze, Andreas (1958): *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana: Illinois University Press.
- Kriaràs, Emanuil (1982–1994): *Λεξικό της μεσαιωνικής Ελληνικής δημόδους γραμματείας*, Atenes: National Hellenic Research Foundation.
- Krumbacher, Karl (1897–1900): *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας II*, Munic: Beck (també: Atenes: Maraslis, 1955).
- (1905): «Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel», *Sitzungsberichte München* 13, 335–433.
- Kut, Inci / Kut, Gungor (2003): *Büyük Türkçe–İspanyolca Sözlük. Gran diccionario turco-español*, Estambul: İnkilap Kitabevi.

- Laiou, Angeliki (1972): *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus*, Cambridge MA.: Harvard University Press.
- Lock, Peter (1995), *The Franks in the Aegean, 1204–1500*, Londres / Nova York: Longman.
- Loenertz, Raymond-Joseph (1978 [1955]): «Athènes et Néopatras I», in: *Byzantina et Franco-Graeca. Series altera*, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 183–303 (orig. in: *Archivum Fratrum Predicatorum* 25, 1955, 100–212 i 428–431).
- Longnon, Jean (1949): *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris: Payot.
- Luttrell, Anthony T. (1984): «The Latins and Life on the Smaller Aegean Islands, 1204–1453», in: Arbel, Benjamin et al. (eds.): *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Londres: Frank Cass & Co., 146–157.
- Marinescu, Constantin (1925): «Notes sur les Catalans dans l'empire byzantin pendant le règne de Jacques II (1291–1327)», in: *Mélanges F. Lot*, Paris: Champion, 501–513.
- Marzal Palacios, Francisco Javier (2006), «El treball esclau a la ciutat de València al final de l'Edat Mitjana: 1375–1425», *Reverques* 52–53, 87–109.
- Matei, Ion (1966): «Mots d'origine roumaine en turc», *Revue des études sud-est-européennes* 4, 223–232.
- Meyer, Gustav (1893): «Türkische Studien I. Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen», *Sitzungsberichte Wien, Phil.-hist. Kl.* 128, 72–85.
- Miller, William (1964): *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204–1566)*, New York: Barnes & Noble (també: Cambridge: Speculum Historiale, 1908).
- Miralles i Montserrat, Joan (1997): *Corpus d'antropònims mallorquins del segle XIV*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Moennig, Ulrich (2009): «Das Συναξάριον του τιμημένου γαδάρου: Analyse, Ausgabe, Wörterbezeichnung», *Byzantinische Zeitschrift* 102, 109–166.
- Montoliu, César (1996): «Griego, turco y judeo-español: tres lenguas en contacto», *Erytheia* 17, 279–286.
- Moravcsik, Gyula (1983): *Byzantinoturcica. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen II*, Leiden: Brill (també: Budapest: K. M. Egyetemiyomda Könyvesboltja, 1942).

- Nystazopoulou, Maria G. (1965): «Αἱ ἱστορικαὶ ἐνθυμήσεις του κώδικος 75 ἱερας μονῆς Ἁγίας Τριάδος Χαλκῆς [= *Notitiae Sugdaee*]», in: Nystazopoulou, Maria G. (ed.): *Η ἐν τη Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ του XII μέχρι του X' αἰῶνος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ της Νοτίου Ρωσσίας*, Atenes: Archaeologiko Deltio publications, 109–160.
- Pacheco, Arseni (ed.) (1964): *Història de Jacob Xalabín*, Barcelona: Bàrcino.
- Pallas, Dimitris I. (1960–1961): «Βυζαντινὸν υπέρθυρον του Μουσείου Κορίνθου ἀπλῶς αἰσώπειος μῦθος ἢ το Συναξάριον του Τιμημένου Γαδάρουη, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 30, 413–452.
- Papadopoulos, Anthimos A. (1932): «Τὰ ἐκ της Ἑλληνικῆς δάνεια της Τουρκικῆς», *Αθήνα* 44, 3–27.
- Papo, Isak (1995): «Turcizmi u jevrejsko-spanjolskom sefarada Bosne i Hercegovin», *Zbornik Radova Sefarad* 92, 241–253.
- Redondo, Jordi (1999): «Hellenismes al català medieval: bilingüisme o llengua franca?», *Quaderns de Filologia. Estudis Lingüístics* 5, 173–186.
- (2000): «Η Ἑλληνοκαταλανικὴ διγλωσσία στο Χρονικὸ του Muntaner», in: Tzitzilis, Christos / Pavlidou, Theodora Soula (eds.): *Μελέτες για την ἑλληνικὴ γλῶσσα. Πρακτικὰ της XX Συνάντησης*, Salònica: Aristotelian University, 491–498.
- (2009): «L'Espill de Jaume Roig i la poesia satírica bizantina», in: Pomer, Lluís et al. (eds.): *Les literatures antigues a les literatures medievals*, Amsterdam: Hakkert, 127–153.
- Ribera Llopis, Juan Manuel (ed.) (1990): *Narrativa breu catalana (segles XIV–XV)*, València: Tres i Quatre.
- Romeu Ferré, Pilar (1989): «Turquismos en la *Crónica de los reyes otomanos* de Moisés ben Baruj Almosnino», *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos* 37–38, 91–100.
- (2004): «Turquismos en un manuscrito de medicina o farmacología terapéutica en hebreo y judeoespañol (s. XIX)», *Revista de dialectología y tradiciones populares* 59, 31–42.
- Roselló Lliteras, Joan (1984): *Els homes d'armes de Mallorca. Llista de la part forana*, Palma: Publicacions de l'Arxiu Diocesà.
- Rubió i Lluch, Antoni (2001 [1947]): *Diplomatari de l'Orient català 1301–1409: col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels*

ducats d'Atenes i Neopàtria, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (orig.: Barcelona, 1947).

Varol-Bornes, Marie-Christine (1996): «Influencia del turco en el judeoespañol de Turquía», in: Busse, Winfried / Varol-Bornes, Marie-Christine (eds.): *Hommage à Haim Vidal Sephiba*, Berna: Lang, 213–237.

Vasilioi, Panagiotis (1998): «Η Ελληνικότητα των πηγών του κρητικού έργου Γαδάρου, λύκου κι αλουπούς διήγησις ωραία», *Cretan Studies* 6, 267–285.

Zachariadou, Elisabeth A. (1980): «The Catalans of Athens and the Beginning of the Turkish Expansion in the Aegean Area», *Studia Mediaevalia* 21, 821–838.

Zoras, George (1954): «Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περιφανιάςή, Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 24, 291–314.

■ Jordi Redondo, Universitat de València, Departament de Filologia Clàssica, Avinguda Blasco Ibáñez, 32, E-46010 València, <Jordi.Redondo@uv.es>.

Zusammenfassung: Die soziale und kulturelle Wirklichkeit, die die zentrale Rolle der katalanischen Sprache im Mittelmeerraum zwischen dem 13. und dem 15. Jahrhundert begünstigt hat, ermöglicht, einige problematische Aspekte der Sprachgeschichte der beteiligten Sprachen – nicht nur der romanischen – aufzuklären. Diese Arbeit steht im Rahmen der Studien über die literarische Kultur des Katalanischen im späten Mittelalter und hat die Analyse der romanischen Lehnwörter im Türkischen und den Sprachkontakt beider Sprachen zum Ziel. Konkret werden einige Begriffe als direkte katalanische Lehnwörter im Türkischen interpretiert. Methodologisch wird die Relevanz der phonomorphologischen Gegenüberstellung der verschiedenen romanischen Varianten in den türkischen Lehnwörtern hervorgehoben, um den Ursprung derselben herauszufinden. Dazu werden auch türkische Lehnwörter aus katalanischen oder spanischen Texten des 14. Jahrhunderts untersucht, um die Theorie zu unterstützen. ■

Summary: The social and cultural frame which enabled the Catalan language to play a central role in the Mediterranean area between the 13th and the 15th century can also explain several problematic aspects related to the history of its different languages – of course not only of the Romance languages. This paper must be seen in the context of our research in the literary Catalan culture towards the Low Medieval Age, and presents a revisited view on the Roman loanwords in Turkish and on the linguistic contact between both languages. Several terms in particular must be classified as direct borrowings from Catalan. Methodologically, attention will be paid first of all to the phonomorphological analysis of the variants attested in the different Romance languages, in order to establish the origin of the corresponding terms in Turkish. Turkish loanwords attested in Catalan and Spanish contemporary texts will also be examined in order to verify our theory. [Keywords: Catalan-German dictionaries; Italian lexicography; history of printing]. ■